

Čižmárová, Libuše

Pojmenování kura domácího v českých dialektech ve srovnání se spisovnou češtinou a ostatními západoslovanskými jazyky

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1994, vol. 43, iss. A42, pp. [69]-74

ISBN 80-210-0931-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101509>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

LIBUŠE ČIŽMÁROVÁ

POJMENOVÁNÍ KURA DOMÁCIHO V ČESKÝCH DIALEK- TECH VE SROVNÁNÍ SE SPISOVNOU ČEŠTINOU A OSTATNÍMI ZÁPADOSLOVANSKÝMI JAZYKY

Názvy pro kura domácího (zoologický rod *Gallus*), tj. pro kohouta, slepici a kuře, tvoří v západoslovanském kontextu velmi zajímavou sémantickou skupinu pojmenování, která se vzájemně prolínají a prostupují, a to jednak v příslušnosti k jednotlivým členům, jednak z jednoho nářečí do druhého, z jednoho jazyka do druhého. Z hlediska českých nářečí a vůbec českého jazyka, který leží v jižním středu západoslovanského regionu a sousedí se všemi třemi ostatními západoslovanskými jazyky, poskytuje územní rozložení jednotlivých názvů a jejich vzájemné vztahy zajímavou možnost srovnání. Budeme se zabývat jen neutrálními názvy, ne deminutivními nebo hypokoristickými označeními (např. *kuřátko* apod.). Dále se zaměříme ještě na názvy pro kvočnu, tj. slepici, která chce sedět nebo sedí na vejcích či vyvádí kuřata.

Praslovanským názvem pro kura domácího bylo zřejmě slovo **kurb* m., jež však pravděpodobně zahrnovalo i jiné kurovitě (podle Machka¹ s tímto základem patrně souvisí i např. výraz *koroptev*); nejde tedy asi o slovo od původu onomatopoické, ale je třeba ho klást do souvislosti se starým ide. slovesným významem 'běhat', znamená tedy zřejmě totéž co 'pták, který běhá'.

Kořen **kurb* se v názvech pro kura domácího dodnes uchoval, a to v různé míře v různých nářečích jednotlivých jazyků, v různé míře ve spisovných jazycích a v názvech pro různé členy. Ve spisovné češtině existuje v podobě muž. rodu jen v terminologickém názvu zoologického druhu *kur domácí*. Jako pojmenování pro kohouta jej však uvádí ještě Jungmann², a to v podobách *kúr* a *kour*. Jinak je v tomto významu doložen pouze z polských nářečí, zejména v severní a střední části Polska, a to jednak v základní podobě *kur* (v nejsevernějším úseku západně od Gdaňska a na severovýchodě Polska), jednak v odvozceninách: *kurak* na

¹ Václav Machek, Etymologický slovník jazyka českého, Academia, Praha 1971, s. 308

² Josef Jungmann, Slovník česko-německý, díl II, Praha 1836, s. 227

severozápadě a ve středu Polska kolem Lodže, *kuras* v menších oblastech západně od Lodže a jižně od Krakova; méně častý je *kuron* jižně od Gdaňska.

V přechýlené podobě ženského rodu *kura* má uvedený kořen mnohem větší uplatnění. Jako spisovný výraz pro *slepici* existuje ve slovenštině, polštině a dolní lužické srbštině. V současné spisovné češtině není, registruje ho však Jungmann³ též v podobě s diftongem v kořeni *koura* a pro starou češtinu Gebauer⁴ v podobě *kúra*. Pokud jde o výskyt slova *kura* 'slepice' v nářečích, na území českého jazyka se objevuje ve Slezsku, v severní polovině Valašska a na Holešovsku, na území ostatních západoslovanských jazyků pak v záp. polovině Slovenska (podle ASJ⁵; v návaznosti na slovo *kura* na našem území), v Dolní Lužici pak východně od Chotěbuzi, v Horní Lužici jen vzácně; v polských nářečích je zřejmě univerzálním výrazem soudě podle toho, že MAGP⁶ položku *slepice* neobsahuje. V horní lužičtině ještě *kura* f. a v dolní lužičtině *kurka* f. značí odrostlejší kuře neboli mladou slepici (která ještě nenese) a plurálová podoba *kury* označuje v horní lužičtině drůbež jako celek.

Zřejmě nejvíce je však kořen *kur-* v současných západoslovanských jazycích zastoupen v pojmenováních středního rodu pro mládě *kura* domácího, tedy *kuře*. Tato pojmenování jsou běžná ve všech západoslovanských jazycích i v jejich nářečích. Není bez zajímavosti sledovat, jak se v jednotlivých jazycích reflektuje původní praslovanská *-et-*ová podoba *kurę*. Obecně platí, že staré *-ę* po zániku nosovek přecházelo (prostřednictvím fáze *-ā*) buď v *-e*, nebo v *-a* (případně po depalatalizaci předchozího *-r'-* v *-a*). Tak dnes existuje podoba *kuře* ve spisovné češtině a ve většině českých dialektů (kromě slezských a většiny východomoravských nářečí; podobu *kuře* uvádí i Jungmann, který dokládá i obměnu s diftongem v kořeni *kouře*, a Gebauer, jenž má též variantu s dlouhým vokálem *kiře*), *kure* v dolní lužičtině a *kuze* v severní části slezských dialektů v Polsku severně od Opole a též v jejich nejižnější části sousedící se slezskými nářečemi na našem území. Podoby se zakončením *-a* jsou ve většině východomoravských dialektů a slezských dialektů v Česku, kde se užívá názvu *kuřa*, a ve slezských nářečích v Polsku západně od Katovic – zde v hláskové obměně *kuža*; *-a* po depalatalizovaném *-r'-*, tedy *kura*, je ve spisovné slovenštině a v dialektech na západní polovině Slovenska. Nosovka zůstala zachována v podobě *kuře*, vyskytující se ve střední části slezských nářečí v Polsku jižně a východně od Opole, vokál *-ā* se udržuje v podobě *kurā* na Slovensku v okolí Dolného Kubína a jižně od Revúce.

Kromě těchto pravidelných reflexů praslovanské podoby *kurę* se objevují i novotvary, k nimž lze zařadit jednak hornolužickou podobu *kurjo*, která vznikla vyrovnáním s ostatními neutry, jednak odvozciny. V česko-slovenském regionu existují svědectví o výskytu podob se sufixem navazujícím na psl. **-enъь*, pro

³ Srov. dílo cit. v pozn. 2, tamtéž

⁴ Jan Gebauer, Slovník staročeský, díl II, Praha 1916, s. 180

⁵ Atlas slovenského jazyka, díl III, Vydavateľstvo Veda, Bratislava 1981, s. 135

⁶ Mały atlas gwar polskich, swazek IX, Vratislav – Varšava – Krakov 1966, mapa č. 438

češtinu už pouze v literatuře (Gebauer a Jungmann uvádějí podobu *kuřenec*), ve slovenštině, tj. ve spisovné a v západní polovině slovenských nářečí, má slovo *kura* plurálovou podobu *kurence*. Větší rozšíření mají v současných západoslovenských jazycích novotvary se zněkčeným *-k-*ovým sufixem, který se připojuje ke kořeni *kur-* a který nabývá podob *-če* nebo *-ča*, tedy zakončených stejně jako původní tvary. V českých nářečích se varianta *kurče* objevuje jen ojediněle ve Slezsku jižně od Těšína, na Slovensku je doložena z okolí Dolného Kubína a Rimavské Soboty a dále z celé východní poloviny Slovenska. AJŠ⁷ tuto podobu zachycuje v pruhu směřujícím od slovenské Čadce před Katovice a Čenstochovou k Ostrovu. Varianta *kurča* byla v českých nářečích zapsána jen řídce, a to u staré generace ve Slezsku v povodí Ostravice; byla též zaznamenána v dialektech středního Slovenska a je i ve spisovné slovenštině. AJŠ ji dokládá vzácně z polských obcí východně od Ostravy a Čadce. Spisovná polština má podobu se zachovanou nosovkou *kurczę*. V rozšířené podobě (*-čok* · *-čák*) se uvedný sufix objevuje ve variantě *kurčok*, doložené na našem území vzácně na Jablunkovsku a dále ve slezských nářečích v Polsku zejména v pruhu mezi Čenstochovou a Lešnem. Všechny uvedené varianty zakončené na *-e*, *-a*, *-če*, *-ča* a hornolůžické *kurjo* tvoří plurál příponami, jež se vyvinuly náležitě z původní *-et-*ové přípony: čes. *kuřata*, sloven. *kurčata*, pol. *kurczęta*, hluž. *kurjata*, dluž. *kureta*.

V česko-slovenském regionu (a podle Machka i v polabštině) se v názvech pro slepici objevuje kořen *slep-*. V češtině je základním spisovným názvem slovo *slepice*, které se uplatňuje i ve většině českých nářečí – je v celých Čechách a na západní polovině Moravy; na východní polovině Moravy se užívá podob se sufixem *-ka*: ve východní polovině středomoravských nářečí a na Kyjovsku a Břeclavsku *slipka*, ve střední a jižní části východomoravských nářečí *slépka* (podoba s nezúženým kořeným *-é-*). Na jihozápadní Moravě a na Tábořsku se ještě porůznu objevuje obměna *slepka*, jež vznikla zřejmě nově ze slova *slepice* sufixem *-ka*. SSJČ⁸ charakterizuje slovo *slipka* jako knižní a oblastní, slovo *slépka* jako nářeční⁹. Také Jungmann považuje slovo *slepice* v češtině za základní pojmenování; výrazy *slépka* a *slipka* pak představuje s kvalifikátory mor. a slc. Příslušný úsek Staročeského slovníku¹⁰ dosud nebyl publikován, ale že se ve staročestíně vyskytovalo slovo *slepice*, víme ze sousloví *kvočná slepicě* (viz dále), které uvádí Gebauer. Na slovenském území se až po linii Žilina – Ružomberok – Rimavská Sobota užívá názvu *sliepka*, jenž je i ve spisovné slovenštině.

⁷ Atlas językowy Śląska, svazek IV, část 1, Varšava – Krakov 1974, mapa 529

⁸ Slovník spisovného jazyka českého, díl III, Academia, Praha 1966, s. 382

⁹ Na motivaci těchto pojmenování se názory různí. Jungmann uvádí podle Rosy, že název *slepice* podchází „od inhourání očima, jako slepý činívá“, avšak Machek cituje i z Vážného: „Slepice za šera nevidí, neboť v zrakovém ústrojí denních ptáků chybí rhodopsin, hojný zvláště u zvířat nočních a umožňující jim vidět i za šera.“

¹⁰ Staročeský slovník, Academia, Praha 1970 –

Další kořen, jenž se v praslovanštině zřejmě vyskytoval ve dvou hláskových podobách – **kok-/kog-* (tak Holub – Kopečný¹¹), je onomatopieckého původu a objevuje se v názvech pro dva dospělé zástupce kura domácího. Podle Machka je původní název pro kohouta **kokotъ*. Tento výraz se u nás objevuje v severní polovině slezských nářečí, ve slovenských nářečích (podle Machka), na celém území slezských nářečí v Polsku (v pruhu mezi Krakovem a Lodží také jako *kokut*), řídce v horní lužičtině a je výhradním pojmenováním v dolní lužičtině (Muka¹² uvádí pro dolní lužičtinu i zastaralý výraz *kogot*), kde funguje také jako výraz spisovný. Jungmann a Gebauer uvádějí slovo *kokot* bez kvalifikátorů, SSJČ jako nářeční.

Odvozenina *kokeš* se dnes u nás užívá už jen okrajově, jako neutrální výraz byla zachycena pouze na jižní Moravě mezi Moravským Krumlovem a Kyjovem, jinde u nás se vyskytuje jen jako expresivní označení kohouta. Dříve byla u nás tato podoba patrně častější, o tom svědčí doklady u Jungmanna a Gebauera. Jungmann uvádí i obměnu *kokoš*, která byla výzkumem pro ČJA¹³ zachycena už jen ojediněle na jihovýchodním okraji východomoravských nářečí; tatáž podoba, jen ženského rodu, existuje ve spisovné polštině jako pojmenování pro slepici i kvočnu (tj. *kokosz* f.), v horní i dolní lužičtině se jí označuje slepice, v horní lužičtině ještě i větší kuře.

Výrazy pro kohouta obsahující druhou variantu psl. kořene **kog-* v češtině reprezentuje pojmenování *kohout* (samozřejmě v příslušných hláskových obměnách původního *ú* v sufixu, tj. *kohót*, *kohút*, *kohut*), shodně se spisovným jazykem a běžně ve všech našich nářečích kromě sev. poloviny slezských nářečí. Uvádí ho i Jungmann (*kohout*, *kohút*) a Gebauer (*kohút*). V podobě *kohút* existuje i ve spisovné slovenštině a zřejmě ve většině slovenských nářečí, v podobě *kogut* je spisovným výrazem polským; vyskytuje se i ve většině polských nářečí (bez severozápadního okraje a nářečí slezských, a to vedle základní většinové podoby (*kogut*) i v obměnách – *kohut* na nejjižnějším okraji Polska na česko-slovensko-polském pomocí a *kobut* severně od Varšavy.

V lužičtině jako názvy pro kohouta fungují ještě pojmenování související s psl. **goniti* (což je iterativum od *ženō gnati*), a to ve spisovné horní lužičtině *honač* a ve spisovné dolní lužičtině *honak*; pokud jde o lužické dialekty, v severním úseku hornolužických nářečí se užívá výrazu *honak*, v jihozápadní části *honač*; v jihovýchodní polovině hornolužických nářečí byl zachycen v tomto významu ještě další lexém, a to *kapon*¹⁴.

Z onomatopieckých sloves pro hlasový projev kvočny (či přímo z citoslovce *kvok* či *kok*) vycházejí názvy pro kvočnu, a to na téměř celém západoslovanském

¹¹ Josef Holub, František Kopečný, Etymologický slovník jazyka českého, Praha 1952, s. 175

¹² Arnošt Muka, Słownik dolnosersbskeje rěcy a jeje narěcow, díl I, Domowina, Budyšin 1966, s. 649

¹³ Český jazykový atlas, Academia, Praha 1993; dílo je rozpracováno, dosud byl vydán pouze první z pěti plánovaných dílů (uvedená položka bude zařazena do 3. dílu)

¹⁴ Tento výraz zřejmě navazuje na střhn. *kappun* (k lat. *capo*), původně asi 'vykleštěný samec'

regionu. Ve spisovné češtině existuje jediný výraz *kvočna* (vedle něho SSJČ uvádí podobu *kvočka* jako nářeční). Jungmann dokládá oba tyto výrazy, z toho *kvočka* s kvalifikátorem *slc.*, a kromě toho ještě *kvočná slepice* a *skřečná slepice*. Ze staročeštiny je doloženo pouze sousloví *kvočná slepicě*. Z toho lze usuzovat, že *kvočna* snad vznikla univerbizací uvedeného sousloví, *kvočka* pak přímou derivací ze slovesa *kvokat* či snad z citoslovce *kvok*. Pokud jde o naše nářečí, nejrozšířenějším výrazem je *kvočna* (v Čechách a na západní polovině Moravy), pojmenování *kvočka* je typické pro východní polovinu Moravy a Slezsko, v jehož východní části byla zapsána obměna *kvučka*. Všechny tři výše uvedené výrazy se ve Slezsku a na severovýchodní Moravě objevují občas i v asimilované podobě s náslovným *kf-*. V oblasti slovesa *skřečet*, jímž se vyjadřuje hlas kvočny na Opavsku a severním Valašsku, bylo zaznamenáno odpovídající pojmenování pro kvočnu *skřečka*. Ve slovenštině existuje vedle spisovného označení *kvočka* ještě nářeční název *kvoka*, pro spisovnou polštinu se naopak uvádí jako základní výraz *kwoka*, *kwočka* pouze jako deminutivní podoba. Ve slezských nářečích v Polsku se vyskytují různé hláskově obměňované obě podoby, kromě jižního okraje však téměř vždy s náslovným *kf-* (jižní Slezsko – *kfučka*, jihozápadní Slezsko – *kfočka*, střed a sever Slezska – *kfoka*; severně od Opole byla zapsána varianta mužského rodu *kfok*). Pro horní lužičtinu se uvádí spisovné pojmenování *kokawa*, ale při nářečním výzkumu byl na celém lužickém území zaznamenán pouze výraz *pata*, jen na malé části dolnolužického areálu západně od Chotčbuzi *patawa*. Oba tyto výrazy jsou i ve spisovné dolní lužičtině (původ těchto pojmenování je nejasný, snad jde o přejímku z němčiny).

Jak jsme se v tomto příspěvku pokusili ukázat, pojmenování ze sémantického okruhu *kur domácí* tvoří v západoslovanském kontextu zajímavý, různými vztahy navzájem propojený celek starobyklých názvů. Jde o názvy náležející k základnímu slovnímu fondu všech jazyků, o pojmenování, která zpravidla mají sklon k uchovávaní starých kořenů i forem. Že se někdy i jejich hláskový sklad jen stěží přizpůsobuje vývojovým tendencím v jazyce, o tom svědčí i drobný příklad z našich nářečí: Na jižní Moravě se objevují dva etymologicky vzájemně nesusouvisející výrazy z uvedeného sémantického okruhu – *kvučna* a *kukeš*, kde se zřejmě původní kořenné *-o-* (pokud neuvažujeme o jiném výchozím citoslovci) změnilo v rámci tzv. horského nářečního typu v *-u-*, avšak tyto výrazy byly zapsány zcela mimo území, kde je v současnosti horský typ zachován. Podávají tak svědectví o bývalém rozsahu tohoto nářečního typu a o tom, že u uvedeného sémantického okruhu existuje značný sklon k lexikalizaci, k ustrnutí starších podob.

DIE BEZEICHNUNGEN DES HAUSHUHNS IN DEN TSCHECHISCHEN DIALEKTEN IM VERGLEICH MIT DEM SCHRIFTLICHEN TSCHECHISCHEN UND ANDEREN WEST- SLAWISCHEN SPRACHEN

Die Bezeichnungen für das Haushuhn (lat. Gallus), d. h. für den Hahn, die Henne und das Huhn, bilden im westslawischen Kontext eine sehr interessante semantische Gruppe der Benennungen, die sich gegenseitig durchdringen, und zwar einerseits in der Zugehörigkeit zu einzelnen „Vertretern“, andererseits aus einer Mundart in die andere, aus einer Sprache in die andere. In diesem Artikel werden nur neutrale Bezeichnungen behandelt, keine Deminutiva oder Hypokoristika. Weiter orientiert man sich noch auf die Benennungen der Gluckhenne.

Man geht von einzelnen Wurzeln aus, die in den betreffenden Bezeichnungen enthalten sind. Die wichtigste und verbreitetste ist die von der altkirchenslawischen Benennung **kurь* ('Haushuhn') ausgehende Wurzel *kur-*, die in verschiedenen Dialekten aller westslawischen Sprachen vorkommt, und zwar in den Benennungen des Hahns, der Henne und auch des Huhns. Eine andere Wurzel *step-* (hängt mit *stepý* 'blind' zusammen) erscheint nur im Tschechischen und Westslowakischen in den Benennungen für die Henne. Die altkirchenslawische Wurzel **kok-/kog-* erscheint in Benennungen des Hahns und der Henne in allen westslawischen Sprachen. Außerdem existieren noch Regionalismen, die nur selten und isoliert vorkommen, z. B. oberl. *honak / honač* und *kapon*. Sämtliche Bezeichnungen für die Gluckhenne gehen von Verben für die Stimme der Henne oder gerade von der Interjektion *kvok* oder *kok* aus, und zwar auf dem gesamten westslawischen Gebiet.